

Ghalib
(International Journal of Law, Political Science and International Relations)

Journal Homepage: www.ghalibqjournal.com

ISSN

P: [2788-4155](https://doi.org/10.58342/ghalibqj.V.15.1.2.4)

E: [2788-6441](https://doi.org/10.58342/ghalibqj.V.15.1.2.4)

OPEN ACCESS

Publisher: [Ghalib University-Herat](http://www.ghalibqjournal.com)

<https://doi.org/10.58342/ghalibqj.V.15.1.2.4>

The Structure of Nullity of Contracts in the Afghan Legal System: An Analysis of the Concept, Degrees, and Legal Effects

Khilil Ahmad Fazl¹

¹ . Pohanwal, Department of Private Law, Faculty of Law and Political Science, Herat University, Herat, Afghanistan(Khalil.ahmad.fazl@gmail.com)

Article Info ABSTRACT

Article type:
Research
Article

PP: 101 -125

Received:
04/02/2026

Accepted:
12/08/2026

Published:
25/ 08/2026

Background: Nullity of contract is one of the important institutions of contract law within the Afghan legal system, playing a fundamental role in determining the validity of legal acts and the legal consequences of defective contracts. Despite its significance, the structure of contractual nullity and its degrees have received relatively limited independent and systematic scholarly attention. This study aims to elucidate the structure of contractual nullity, analyze its degrees, and examine the legal effects of a void contract within the Afghan legal system.

Method: This study adopts a descriptive-analytical method based on library research. Data were collected from authoritative jurisprudential and legal sources, particularly *Majalla al-Ahkam al-Adliyya* and the works of legal scholars, and were analyzed with a focus on the concept of nullity, its degrees, and the legal effects of a void contract.

Results: The findings indicate that contractual nullity in the Afghan legal system has a distinct structure, and that the nature of the defect affecting a contract plays a significant role in determining the extent of its invalidity and its legal consequences. In principle, a void contract does not produce the primary effects of a valid contract; however, in certain circumstances, it may give rise to incidental legal consequences, including liability and compensation for damages. Likewise, subsequent ratification does not cure a void contract, while severance of the contract may be considered where the valid and void parts are legally separable. In this context, distinguishing nullity from irregularity and unenforceability is essential for determining the scope of nullity and the legal status of the contract.

Conclusion: Contractual nullity in the Afghan legal system constitutes a legal institution with a defined structure and specific legal effects. Its

proper analysis requires attention to the internal logic of this legal system and a clear distinction between nullity and related legal statuses. Understanding this structure can help prevent conceptual conflation and erroneous interpretations of the legal effects of defective contracts.

Keywords: Afghan Law, Contractual Nullity, Degrees of Nullity, Irregularity of Contract, Structure of Nullity, Unenforceability.

Cite this article: Fazl, Khalil Ahmad. (2026). The Structure of Nullity of Contracts in the Afghan Legal System: An Analysis of the Concept, Degrees, and Legal Effects. *Ghalib Journal*. 15(2). 101-125. <https://doi.org/10.58342/ghalibqi.V.15.I.2.4>

This article is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License

Introduction

Contractual nullity is one of the most important legal sanctions in the field of contracts and one of the fundamental issues of the jurisprudence of transactions. A contract that lacks one of its essential elements or conditions has its legal validity affected, and the resulting creation or extinguishment of rights and obligations of the parties is consequently affected. Therefore, clarification of the concept, scope, and effects of nullity is important not only theoretically but also for resolving contractual disputes and making judicial decisions. In the Afghan legal system, contractual nullity has been influenced by Hanafi jurisprudence and the legal rules and principles governing transactions. The system distinguishes among nullity, irregularity, and suspended or unenforceable contracts, recognizing different legal effects for each.

The jurisprudential literature has addressed nullity mainly within the broader discussion of transactions, particularly void and irregular sales, while legal scholarship in Afghanistan has generally considered void contracts within the framework of the law of obligations and general rules of contracts. Wahbah al-Zuhayli discussed the concept and effect of nullity and distinguished void and irregular sales; Abd al-Hamid Mahmud Tahmaz addressed the distinction between void and irregular contracts and their effects; Ibn Nujaym discussed the rules and effects of irregular sales; and Rustam Pasha addressed nullity and its effects in his commentary on the *Majalla al-Ahkam al-Adliyya*. In Afghan legal scholarship, Esmatullah Mohammadi, Nizamuddin Abdullah, and Bashir Ahmad Khaliqyar addressed the definition of void contracts and their distinction from irregular contracts. However, the reviewed sources did not provide an integrated analysis of the structure of contractual nullity in the Afghan legal system, in which the concept, degrees, and legal effects of nullity are analyzed in relation to one another.

The research therefore addresses the existing gap by focusing on the Afghan legal system and examining contractual nullity on the basis of Hanafi jurisprudence. Its purpose is to clarify the concept, degrees, and legal effects of nullity within a coherent framework and to distinguish it from closely related

contractual statuses. The study also considers the effects of subsequent authorization, severability, and the analysis of a void contract as a legal fact insofar as these issues contribute to determining the boundaries and effects of nullity.

Methodology

This study employs a descriptive-analytical method based on library research. Data were collected from authoritative legal texts, particularly the *Majalla al-Ahkam al-Adliyya*, jurisprudential sources that contributed to the formation of the Afghan legal system, and the works of legal scholars. The concepts of nullity, irregularity, and unenforceability were examined and compared within the framework of the Afghan legal system in order to clarify the boundaries of each. The method was designed both to identify the historical and foundational context in which these concepts developed and to reveal their practical functions in determining the validity or invalidity of contracts under Afghan law. The principal focus was placed on legal analysis of the concepts rather than an extensive exposition of jurisprudential discussions, with emphasis on those elements of the sources that could be used to explain the rules governing defective contracts.

Results

The findings show that contractual nullity in the Afghan legal system has a distinct structure. In legal literature, nullity has been classified under two principal approaches, namely the old and the new theories. Under the old theory, nullity is divided into inexistence, absolute nullity, and relative nullity. Inexistence occurs where one of the essential elements of the contract, such as consent, subject matter, or cause, is absent, so that the contract is regarded as having never been formed. Absolute nullity concerns a contract that possesses its principal elements but lacks an essential condition of validity. Relative nullity concerns a contract in which the elements exist but the consent of one party is defective, such as in cases of mistake, duress, fraud, or a contract concluded by a discerning minor. Under the new theory, the distinction between inexistence and absolute nullity is abandoned, and nullity is generally reduced to absolute and relative nullity.

The Afghan legal system, which is based on Hanafi jurisprudence, has not broadly adopted the French-style classification of nullity. Instead, it places greater emphasis on the distinction among void, irregular, and suspended or unenforceable contracts. Consequently, many cases regarded as relative nullity in modern legal systems are analyzed in Hanafi jurisprudence within the categories of suspended or irregular contracts rather than as an independent institution. The study's understanding of the "degrees of nullity" therefore does not treat irregularity and unenforceability as formal types or degrees of nullity.

Rather, these concepts are examined to clarify the boundaries of nullity, distinguish different contractual statuses, and determine the extent to which each status affects contractual validity and legal effects.

Among Islamic jurists, there is disagreement regarding whether nullity has degrees. The majority maintain that nullity has no degrees and that a legal act is either valid or void, without an intermediate status. Hanafi jurists, however, distinguish between valid and invalid contracts, with invalid contracts divided into void and irregular contracts. A void contract arises where an essential element or a condition for the formation of the contract is absent, such as the absence of valid consent by an insane person or a non-discerning minor, or the absence of a lawful subject matter. Such a contract is essentially unformed and produces no legal effect. An irregular contract, by contrast, possesses the elements of the contract but contains a defect in some condition or attribute that prevents full validity. Thus, in the Afghan legal system, the relevant distinctions are made among nullity, irregularity, and suspension, each of which has independent legal effects in judicial proceedings.

With regard to the effects of nullity, a void contract does not, as a general rule, produce the primary effects of a valid contract. It does not transfer ownership, create an enforceable obligation, or serve as a basis for claiming the ordinary effects of a valid contract. Nevertheless, nullity does not necessarily mean the complete absence of every legal consequence arising from the occurrence of the transaction. Where a void contract has been performed and delivery and receipt have taken place, the parties are subject to the rule of returning the exchanged items. Neither party acquires lawful ownership through the void contract, and the property must be returned to its original owner. A party who voluntarily delivers or pays under a void contract may seek restitution of what was delivered.

Subsequent authorization does not cure a void contract because authorization has effect only where the contract was originally formed in a manner capable of becoming enforceable. A suspended contract, although its enforceability depends upon the consent of the person entitled to authorize it, has been formed in principle. A void contract, in contrast, lacks legal validity from the outset and therefore cannot be revived by subsequent authorization. Another effect of nullity is the right of interested persons to invoke it. Persons whose legal interests are affected by the validity or invalidity of the contract may rely on its nullity.

A void contract may also constitute a legal fact. Although it has no legal existence as a valid legal transaction, it has external and factual existence and may, in particular circumstances, give rise to certain incidental legal consequences. In the case of a void sale, ownership does not pass to the buyer. Regarding the loss of the subject matter after delivery, Hanafi jurisprudence contains two views: one attributed to Abu Hanifa considers the buyer's

possession to be a trust because delivery occurred with the seller's permission; the other, attributed to Abu Yusuf and Muhammad, considers the possession to entail liability because the void contract, although not a valid legal transaction, is a material event. In a void marriage, primary effects such as inheritance and maintenance do not arise, while certain incidental effects, including the waiting period in particular circumstances, establishment of lineage where the conditions exist, and the obligation of dowry in the event of intercourse, may arise.

The study further finds that severance of a contract may be considered where the contract is divisible and only part of it is affected by nullity. Under Hanafi jurisprudence, contractual severance is based on an objective and substantive approach rather than on the subjective intention of the parties. Where separate portions of the consideration are independently determined from the outset, the transaction may be treated as two independent transactions, one valid and the other void, allowing the valid part to remain. The study also examines the possibility of converting a void contract into another valid legal act. Although Hanafi jurisprudence does not formulate an independent doctrine of contractual conversion in the same terminology used in comparative law, certain jurisprudential branches contain foundations close to this idea. The rules that the substance and purposes of contracts are to be considered rather than merely their words and forms, and that legal language should be given effect rather than disregarded, support interpreting a transaction according to the nearest valid legal characterization where its substance satisfies the elements of another valid contract.

Conclusion

The findings demonstrate that contractual nullity in the Afghan legal system constitutes one of the legal statuses of defective contracts alongside irregularity and suspension or unenforceability. The distinction among these statuses arises from differences in the nature and extent of the defect affecting the contract; therefore, not every defect necessarily results in complete nullity. Distinguishing nullity, irregularity, and unenforceability is consequently necessary for determining the legal status of a contract and applying the appropriate legal rule.

The study further concludes that a void contract lacks the effects of a valid contract and that subsequent authorization does not, in principle, cure it. Nevertheless, nullity does not mean the complete absence of legal consequences, since the situation created by the transaction may produce incidental or specific legal effects in certain circumstances. The possibility of severing divisible parts of a contract and, where the necessary conditions exist, converting the transaction into another legal characterization are also relevant to determining the effects of a void contract. Accordingly, the structure of nullity

cannot be explained merely by declaring a contract invalid; rather, the legal status of the contract, the absence of the effects of a valid contract, the ineffectiveness of subsequent authorization, the possibility of severance in divisible cases, and the possibility of conversion in qualifying cases must be considered together.

The comparison with previous studies shows agreement concerning the fundamental distinction between a void contract and other contractual statuses. The distinction of the present study lies in analyzing these differences within the structure of Afghan law and in connection with the effects of nullity. The study recommends that courts, arbitrators, and mediators carefully characterize the nature of the defect before determining the legal effects of a transaction or making a decision, so that the case can be correctly classified as nullity, irregularity, or suspension. It also recommends that, before declaring a contract entirely invalid, its possible severance or conversion should be examined where appropriate. Further research may independently and comparatively examine the status of suspended contracts, the possibility of severing and converting void contracts, the legal effects of a void contract as a legal fact, and the practice of Afghan courts in dealing with defective contracts.

Conflict of Interest

The author declares that there is no conflict of interest concerning the subject of this research and that no such conflict will arise.

	 (مجله بین المللی مطالعات حقوقی، سیاسی و روابط بین الملل) www.ghalibqjournal.com صفحه اصلی مجله: ISSN P: 2788-4155 E: 2788-6441 OPEN ACCESS	
https://doi.org/10.58342/ghalibqi.V.15.I.2.4		ناشر: پوهنتون / دانش گاه غالب - هرات

ساختار بطلان عقد در نظام حقوقی افغانستان؛ تحلیل مفهوم، مراتب و آثار حقوقی

خلیل احمد فضل

پوهنوال بخش حقوق خصوصی، پوهنزی / دانش کده حقوق و علوم سیاسی، پوهنتون / دانش گاه هرات، هرات، افغانستان (Khalil.ahmad.fazl@gmail.com)

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله: علمی - پژوهشی

ص: ۱۲۵-۱۰۱

دریافت: ۱۴۰۴ / ۱۱ / ۱۵

پذیرش: ۱۴۰۵ / ۰۵ / ۲۱

نشر: ۱۴۰۵ / ۰۶ / ۰۳

زمینه و هدف: بطلان عقد از نهادهای مهم حقوق قراردادهای در نظام حقوقی افغانستان است، که در تعیین اعتبار اعمال حقوقی و آثار قراردادهای معیوب نقش اساسی دارد. با وجود اهمیت آن، ساختار بطلان عقد و مراتب آن کمتر به صورت مستقل و منسجم بررسی شده است. پژوهش حاضر با هدف تبیین ساختار بطلان عقد، تحلیل مراتب آن و بررسی آثار حقوقی عقد باطل در نظام حقوقی افغانستان انجام شده است.

روش: این پژوهش با روش توصیفی - تحلیلی و بر پایه منابع کتابخانه‌ای انجام شده است. داده‌ها از منابع معتبر فقهی و حقوقی، به‌ویژه مجله الأحکام العدلیه و آثار حقوق دانان، گردآوری و با تمرکز بر مفهوم بطلان، مراتب آن و آثار عقد باطل تحلیل شده‌اند.

یافته‌ها: یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که بطلان عقد در نظام حقوقی افغانستان دارای ساختاری متمایز است و نوع خلل وارد بر عقد در تعیین میزان بی‌اعتباری و آثار حقوقی آن نقش دارد. عقد باطل اصولاً آثار اصلی عقد صحیح را ایجاد نمی‌کند، اما در برخی موارد می‌تواند منشأ آثار حقوقی تبعی، از جمله ضمان و جبران خسارت، شود؛ همچنین اجازه لاحق موجب اصلاح عقد باطل نمی‌گردد و تجزیه عقد، در صورت قابلیت تفکیک بخش صحیح از بخش باطل، قابل بررسی است. در این میان، تمایز بطلان از فساد و عدم نفوذ برای تعیین حدود بطلان و وضعیت حقوقی عقد ضروری است.

نتیجه‌گیری: بطلان عقد در نظام حقوقی افغانستان نهادی با ساختار و آثار حقوقی مشخص است و تحلیل آن مستلزم توجه به منطق درونی این نظام و تفکیک آن از وضعیت‌های نزدیک می‌باشد. شناخت این ساختار می‌تواند از اختلاط مفاهیم و برداشت نادرست از آثار قراردادهای معیوب جلوگیری کند.

کلیدواژه‌ها: بطلان عقد، حقوق افغانستان، ساختار بطلان، فساد عقد، مراتب بطلان، عدم نفوذ.

ارجاع به این مقاله: فضل، خلیل احمد. (۱۴۰۵). ساختار بطلان عقد در نظام حقوقی افغانستان؛ تحلیل مفهوم، مراتب و آثار حقوقی. فصل‌نامه علمی - پژوهشی غالب، ۱۵ (۲)، ۱۰۱ - ۱۲۵.

<https://doi.org/10.58342/ghalibqj.V.15.I.2.4>

این مقاله تحت مجوز بین‌المللی Creative Commons Attribution 4.0 International License منتشر شده است.

۱. مقدمه

بطلان عقد یکی از مهم‌ترین ضمانت‌اجراهای حقوقی در حوزه قراردادهای و از بنیادی‌ترین مباحث فقه معاملات به‌شمار می‌رود؛ زیرا هرگاه عقد فاقد یکی از ارکان یا شرایط اساسی باشد، اعتبار حقوقی آن مورد تردید قرار گرفته و آثار ناشی از آن، از جمله ایجاد یا زوال حقوق و تعهدات طرفین، تحت تأثیر قرار می‌گیرد. از این‌رو، تبیین مفهوم، قلمرو و آثار بطلان، نه تنها از منظر نظری، بلکه در حل اختلافات قراردادی و اتخاذ تصمیم‌های قضایی نیز اهمیت اساسی دارد.

در نظام حقوقی افغانستان، مفهوم بطلان عقد تحت تأثیر مبانی فقه حنفی و مقررات و اصول حقوقی حاکم بر معاملات شکل گرفته است. این نظام، در مقایسه با برخی نظام‌های حقوقی، میان وضعیت‌های مختلف عقد معیوب تفکیک قائل شده و مفاهیمی چون بطلان، فساد و عقد موقوف را با آثار متفاوت مورد شناسایی قرار داده است؛ از این‌رو، بررسی بطلان عقد بدون توجه به مرز آن با مفاهیم نزدیک، نمی‌تواند ساختار این نهاد و آثار حقوقی آن را به درستی تبیین کند.

باوجود این اهمیت، در ادبیات حقوقی افغانستان، بطلان عقد غالباً در ضمن مباحث عمومی قراردادهای مطرح شده و کمتر پژوهشی به صورت مستقل و با تمرکز بر ساختار درونی این نهاد به آن پرداخته است. از سوی دیگر، در برخی تحلیل‌ها، تقسیم‌بندی‌های حقوق تطبیقی بدون توجه کافی به ساختار خاص نظام حقوقی افغانستان بر این موضوع تحمیل شده و همین امر موجب اختلاط مفهومی و ابهام در فهم آثار قراردادهای معیوب گردیده است؛ از این‌رو، پژوهش حاضر می‌کوشد ساختار بطلان عقد را در نظام حقوقی افغانستان روشن سازد، مراتب آن را توضیح دهد و آثار حقوقی مترتب بر عقد باطل را با نگاهی منسجم بررسی کند.

در این پژوهش، «بطلان عقد» موضوع اصلی تحلیل است و مقصود از «ساختار بطلان» بررسی مبنا، جای‌گاه، شدت ضمانت‌اجرا و آثار حقوقی بطلان در نظام حقوقی افغانستان است. مفاهیم «فساد» و «عدم نفوذ/عقد موقوف» به عنوان نهادهای متمایز از بطلان، صرفاً از آن جهت بررسی می‌شوند، که مرز مفهومی و حقوقی بطلان و جای‌گاه آن در میان وضعیت‌های مختلف عقد معیوب روشن گردد؛ همچنین، مباحثی مانند اجازه لاحق، تجزیه و تبدیل عقد، نه به عنوان موضوعات مستقل پژوهش، بلکه در مقام بررسی قابلیت بقاء، تصحیح یا ترتب برخی آثار حقوقی بر عقد باطل مطرح می‌شوند؛ بنابراین، ورود این مباحث به پژوهش به معنای توسعه موضوع تحقیق به نهادهای مستقل

نیست، بل که در خدمت تبیین دقیق‌تر مفهوم، حدود و آثار بطلان عقد در نظام حقوقی افغانستان قرار دارد. افزون بر این، توجه به جای‌گاه بطلان در نظام حقوقی افغانستان برای فهم به‌تر رویه قضایی، تبیین حدود نفوذ قراردادها و پرهیز از تشتت در تحلیل حقوقی ضروری است.

موضوع بطلان عقد در منابع فقهی و حقوقی پیشینه‌ی نسبتاً گسترده دارد؛ باین‌حال، شیوه طرح آن در این منابع یک‌سان نیست. در منابع فقهی، بطلان غالباً در ضمن مباحث معاملات و به‌ویژه بیع باطل و فاسد بررسی شده و در کنار تعریف بطلان، تفاوت آن با فساد و برخی آثار مترتب بر آن مورد توجه قرار گرفته است. در آثار حقوقی افغانستان نیز عقد باطل عمده‌تاً در چارچوب مباحث حقوق وجایب و قواعد عمومی قراردادها مطرح شده است. بررسی این آثار برای تعیین جای‌گاه پژوهش حاضر ضروری است.

در میان منابع فقهی، وهبه الزحیلی در کتاب الفقه الإسلامی وأدلته، در جلد چهارم، ص. ۳۰۸۹، ضمن بحث از بطلان، به مفهوم و اثر آن پرداخته و در مباحث مربوط به بیوع باطله و فاسده نیز به تفکیک میان این دو مفهوم توجه کرده است. عبدالحمید محمود طهماز در کتاب الفقه الحنفی فی ثوبه الجدید، جلد چهارم، صص. ۴۵ و ۵۳، به تفاوت عقد باطل و فاسد و آثار مترتب بر هر یک پرداخته است؛ هم‌چنین زین‌الدین بن ابراهیم بن محمد، مشهور به ابن نجیم الحنفی، در البحر الرائق فی شرح کنز الدقائق، جلد ششم، ص. ۱۰۲، در ضمن مباحث بیع فاسد، به احکام و آثار آن و تمایز آن از وضعیت عقد صحیح پرداخته است. رستم پاشا نیز در شرح مجلة الأحکام العدلیة، ص. ۶۶، در چارچوب شرح مقررات مجله، موضوع بطلان و اثر آن را مورد بحث قرار داده است؛ بنابراین، منابع فقهی پیشین، مبانی مهمی درباره مفهوم بطلان، تمایز آن از فساد و برخی آثار حقوقی آن ارائه کرده‌اند؛ اما این مباحث عمده‌تاً در ضمن ابواب فقه معاملات و بدون تمرکز اختصاصی بر ساختار بطلان عقد در نظام حقوقی افغانستان مطرح شده‌اند.

در میان آثار حقوقی افغانستان، دکتر عصمت‌الله محمدی در کتاب حقوق وجایب (۱۴۰۰). عقد باطل را تعریف کرده و تفاوت عقد باطل و فاسد را بیان نموده است. این بحث بیش‌تر ناظر به تبیین مفهومی و تفکیک میان بطلان و فساد است و در صفحه مورد بررسی، بحث مستقلاً از آثار و پیامدهای حقوقی عقد باطل ارائه نشده است. نظام‌الدین عبدالله نیز در کتاب شرح قانون مدنی / افغانستان: حقوق وجایب ۱ (۱۴۰۳). در ص ۱۸۸، به عقد باطل پرداخته است. این اثر از جمله آثار حقوقی افغانستان است که موضوع عقد باطل را در چارچوب مقررات قانون مدنی سابق افغانستان مورد بررسی قرار داده است؛ از این‌رو، مطالب آن را باید در شمار ادبیات حقوقی پیشین افغانستان و در چارچوب نظام تقنینی زمان تدوین اثر ارزیابی کرد، نه به‌عنوان بیان مستقیم نظام حقوقی فعلی افغانستان؛ هم‌چنین بشیراحمد خالقیار در کتاب قواعد عمومی قراردادها (۱۳۹۱). صص. ۵۸-۶۰، به

[ساختار بطلان عقد در نظام حقوقی افغانستان؛ تحلیل مفهوم، مراتب و آثار حقوقی] **غالب**

تعریف عقد باطل و عقد فاسد و تفاوت میان آن دو پرداخته است؛ اما در صفحات مورد بررسی، بحثی درباره آثار و پیامدهای حقوقی عقد باطل ارائه نشده است.

بررسی مجموع این منابع نشان می‌دهد که مطالعات پیشین، هریک بخشی از موضوع بطلان عقد را مورد توجه قرار داده‌اند: منابع فقهی بیش‌تر بر مفهوم بطلان، تفاوت آن با فساد و برخی آثار آن تمرکز دارند؛ در مقابل، آثار حقوقی افغانستان عمدتاً به تعریف عقد باطل و تفکیک آن از عقد فاسد پرداخته‌اند و در برخی موارد، این بحث را در چارچوب قانون مدنی سابق افغانستان مطرح کرده‌اند. باوجود این، در منابع بررسی‌شده، ساختار بطلان عقد در نظام حقوقی افغانستان به‌عنوان موضوعی مستقل و منسجم که در آن مفهوم بطلان، مراتب آن و آثار حقوقی مترتب بر آن در ارتباط با یک‌دیگر تحلیل شود، به‌صورت یک‌پارچه مورد بررسی قرار نگرفته است.

از این منظر، خلأ موجود در مطالعات پیشین نه فقدان بحث درباره «عقد باطل» به‌طور کلی، بل که فقدان یک تحلیل منسجم از ساختار بطلان عقد در نظام حقوقی افغانستان است. پژوهش حاضر در همین نقطه از مطالعات پیشین متمایز می‌شود؛ زیرا با تمرکز بر نظام حقوقی افغانستان، ساختار بطلان عقد را بر مبنای فقه حنفی بررسی کرده و می‌کوشد مفهوم، مراتب و آثار حقوقی آن را در یک چارچوب منسجم تبیین نماید. در این چارچوب، مفاهیمی مانند عقد فاسد و سایر وضعیت‌های نزدیک به بطلان، صرفاً تا اندازه‌ای مورد بررسی قرار می‌گیرند، که برای تعیین حدود مفهومی و جای‌گاه حقوقی عقد باطل ضرورت داشته باشند.

باوجود آن که بطلان عقد در آثار فقهی و حقوقی افغانستان و نیز در نوشته‌های تطبیقی مورد اشاره قرار گرفته است، بیش‌تر این آثار یا به‌صورت پراکنده و در ضمن مباحث عام قراردادها به آن پرداخته‌اند، یا در چارچوب تقسیم‌بندی‌های حقوقی برگرفته از نظام‌های دیگر، مفاهیمی چون بطلان، فساد و عدم نفوذ را بررسی کرده‌اند. در نتیجه، هنوز تحلیل منسجم و مستقلی که ساختار بطلان عقد را در نظام حقوقی افغانستان، بر پایه منطق درونی این نظام و با توجه به آثار حقوقی مترتب بر آن، روشن سازد، کم‌تر به چشم می‌خورد. به‌ویژه، نسبت میان عقد باطل و عقد فاسد، قلمرو اثر اجازه لاحق، امکان یا عدم امکان تجزیه عقد باطل و جای‌گاه تحلیلی تبدیل عقد باطل، در ادبیات موجود به‌صورت پراکنده و غیرنظام‌مند مطرح شده است. از این‌رو، پژوهش حاضر در پی آن است که این خلأ را تا حدی پُر کند و تصویری منسجم‌تر از بطلان عقد، مراتب آن و آثار حقوقی آن در نظام حقوقی افغانستان ارائه دهد.

هدف اصلی این پژوهش، بررسی تحلیلی بطلان عقد در نظام حقوقی افغانستان و تبیین مفهوم، اقسام و آثار حقوقی آن است؛ همچنین پژوهش می‌کوشد مبانی فقهی بطلان را تبیین نموده و تفاوت آن را با فساد روشن سازد و به این پرسش اساسی پاسخ دهد که نظام حقوقی افغانستان در زمینه

بطلان عقد از چه ساختار و منطقی پیروی می‌کند و این ساختار چه تفاوتی با تقسیم‌بندی‌های رایج در برخی نظام‌های حقوقی دیگر دارد.

این پژوهش از چند جهت دارای اهمیت و فایده است. از منظر علمی، با تبیین ساختار بطلان عقد در نظام حقوقی افغانستان، به روشن‌تر شدن مرز میان بطلان، فساد و عدم نفوذ کمک می‌کند و از اختلاط مفهومی در تحلیل قراردادهای معیوب جلوگیری می‌نماید؛ همچنین، با بررسی آثار حقوقی عقد باطل، امکان فهم دقیق‌تر جای‌گاه این نهاد در نظام حقوقی افغانستان فراهم می‌شود و ادبیات حقوق قراردادهای در این حوزه غنا می‌یابد. از منظر عملی، نتایج پژوهش می‌تواند برای قضات، وکلا و پژوهش‌گران حقوقی در تشخیص وضعیت قراردادهای معیوب، ارزیابی امکان تنفیذ یا بی‌اعتباری آن‌ها و تعیین آثار حقوقی مترتب بر آن‌ها راه‌گشا باشد. به‌ویژه در مواردی مانند اجازه لاحق، تجزیه عقد و تحلیل عقد باطل به‌عنوان واقعه حقوقی، این پژوهش می‌تواند به اتخاذ تصمیم‌های دقیق‌تر و منسجم‌تر کمک کند. از منظر سیاست‌گذاری حقوقی نیز، این تحقیق می‌تواند در جهت تقویت انسجام رویه‌های قضایی و نزدیک‌تر شدن تفسیرهای حقوقی به ساختار واقعی نظام حقوقی افغانستان مؤثر واقع شود؛ از این‌رو، یافته‌های آن نه تنها ارزش نظری دارند، بل که در عمل نیز می‌توانند به بهبود فهم و اجرای قواعد مربوط به اعتبار قراردادهای کمک کنند.

۲. چارچوب مفهومی تحقیق

۲-۱. مفهوم بطلان

بطلان در ادبیات فقهی و حقوقی به وصف عمل حقوقی اطلاق می‌شود، که فاقد اثر حقوقی بوده و از نظر شرع یا قانون قابلیت ترتب آثار را ندارد. در فقه اسلامی، فقیهان، بطلان را در برابر صحت قرار داده و آن را نتیجه فقدان ارکان یا شرایط اساسی عقد دانسته‌اند (کاسانی، ۱۴۲۱: ۵/۱۳۳؛ ابن‌همام، ۱۹۸۴ م: ۶/۲۱۲). در فقه حنفی، عقد باطل عقدی است که «اصلاً و وصفاً غیر مشروع» باشد؛ بدین معنا که اگر یکی از ارکان اساسی عقد یا محل مشروع آن موجود نباشد، عقد از اساس منعقد نمی‌گردد (ابن‌همام، ۱۹۸۴ م: ۶/۲۱۴). در این چارچوب، فقدان رکن به معنای عدم تحقق ماهیت عقد و فقدان محل مشروع به معنای عدم قابلیت اعتبار موضوع معامله است. از منظر تحلیلی، «اصل» در تعریف بطلان ناظر به ارکان عقد است که شامل ایجاب، قبول و محل عقد (معقود علیه) می‌باشد. فقدان هر یک از این ارکان، موجب عدم تحقق عقد می‌گردد؛ مانند صدور ایجاب و قبول از سوی صغیر غیرممیز یا مجنون که اساساً فاقد اراده معتبر حقوقی محسوب می‌شوند (مرغینانی، ۱۹۳۶ م: ۳/۴۵)؛ هم‌چنین اگر موضوع عقد فاقد مالیت شرعی باشد، مانند فروش چیزی که در شریعت مال محسوب نمی‌شود، بطلان ناشی از فقدان محل تحقق می‌یابد. در مقابل، «وصف» در تعریف بطلان

به شرایطی اشاره دارد که خارج از ارکان اصلی عقد بوده اما در صحت آن مؤثر است؛ مانند غیرقابل تسلیم بودن مورد معامله یا وجود شرط مخالف مقتضای عقد که موجب اختلال در اعتبار حقوقی عقد می‌گردد (کاسانی، ۱۴۲۱ هـ.ق: ۵/ ۱۴۰).

در حقوق معاصر نیز بطلان به عنوان حالتی تعریف شده است که در آن عمل حقوقی مطابق قانون شکل نگرفته و هیچ اثر حقوقی بر آن مترتب نمی‌شود. برخی حقوق دانان بطلان را وضعیتی می‌دانند که در آن عقد اساساً وجود حقوقی پیدا نمی‌کند، خواه به دلیل فقدان تراضی معتبر، خواه به علت فقدان موضوع یا منع قانونی از نفوذ تراضی (کاتوزیان، ۱۳۸۳: ۲/ ۱۱۲). براین اساس، بطلان در هر دو نظام فقهی و حقوقی دارای یک مفهوم مشترک است: فقدان ارکان یا شرایط اساسی به گونه‌ایی که عمل حقوقی از ابتدا فاقد اثر قانونی باشد. با این حال، فقه حنفی این مفهوم را با تأکید بر «عدم مشروعیت اصل یا وصف» تبیین می‌کند، درحالی که حقوق مدرن آن را در قالب «عدم ایجاد اثر حقوقی» تحلیل می‌نماید.

۲-۲. مفهوم فساد

فساد در لغت به معنای تباه، معیوب، خراب، زبون، گندیده، گمراه و باطل آمده است (عمید، ۱۳۶۲: ۱۵۲۹)؛ و در اصطلاح به عقدی گفته می‌شود که اصلاً مشروع بوده و اوصاف نامشروعی داشته باشد و یا ببع فاسد بیعی است که به اعتبار اصل (رکن و محل) خود مشروع بوده، ولی به اعتبار وصف مشروع نباشد؛ به این معنا که از ناحیه ذات، که شامل رکن عقد می‌باشد، صحیح بوده، اما به اعتبار بعضی اوصاف خارجی، فاسد باشد (باز، ۱۹۸۶: ماده ۱۰۹)؛ و یا عقد فاسد عبارت از عقدی است که به اعتبار ذات صحیح است، لیکن به اعتبار بعضی اوصاف فاسد می‌باشد (محمضانی، ۱۳۵۸: ۸). تعاریف زیاد دیگری نیز از فقیهان احناف درباره عقد فاسد موجود می‌باشد، که تقریباً با آنچه ذکر گردید، یکسان به نظر می‌رسد و نیازی به ذکر آنها نیست و می‌توان در اخیر این تعاریف اضافه کرد که عقد فاسد در رکن آن که ایجاب و قبول است، خللی وجود ندارد لیکن در اوصاف و بعضی شرایط آن نقص وجود دارد، که فساد را بیار آورده و آن را در بین عقد صحیح و باطل قرار داده است؛ و یا به عبارت دیگر، عقد فاسد یکی از انواع عقد باطل می‌باشد.

۲-۳. مفهوم موقوف یا عدم نفوذ

نفوذ به معنای اثر داشتن و عدم نفوذ یا غیرنافذ به مفهوم بی‌اثری است و در اصطلاح، به اساس ماده ۱۱۱ مجله الاحکام عقد موقوف و یا همان غیرنافذ، عقدی است که متعلق به حق غیر باشد. یعنی عقدی است که صحت و بطلان آن متوقف به اجازه صاحب حق می‌باشد. کاتوزیان تقریباً با مفهوم

ذکرشده، عقد غیرنافذ را چنین تعریف نموده: عقد غیرنافذ عقدی است موقوف که اجازه به آن تحرک و نفوذ می‌بخشد. به‌همین جهت آن را (عقد موقوف) نیز گفته‌اند؛ و یا عدم نفوذ حالتی است که در آن عقد هیچ اثر حقوقی ندارد، ولی با اجازه بعدی می‌توان آن را از آغاز انعقاد تنفیذ کرد (کاتوزیان، ۱۳۸۳: ۳۲۱).

۳. روش تحقیق

این پژوهش با روش توصیفی - تحلیلی و بر پایه منابع کتابخانه‌ای انجام شده است. در گردآوری داده‌ها از متون معتبر حقوقی، به‌ویژه مجله الأحكام العدلیه، منابع فقهی مؤثر در شکل‌گیری نظام حقوقی افغانستان و نیز آثار حقوق‌دانان استفاده شده است. سپس مفاهیم بطلان، فساد و عدم نفوذ در پرتو ساختار حقوقی افغانستان بررسی و با یک‌دیگر مقایسه شده‌اند تا حدود و ثغور هر یک روشن شود. روش کار به‌گونه‌ای طراحی شده که از یک‌سو زمینه‌های تاریخی و مبنایی شکل‌گیری این مفاهیم را نشان دهد و از سوی دیگر، کارکردهای عملی آن‌ها را در فهم اعتبار یا بی‌اعتباری قراردادهای در حقوق افغانستان آشکار سازد. در این روند، توجه اصلی بر تحلیل حقوقی مفاهیم و نه بر شرح گسترده مباحث فقهی بوده است؛ هم‌چنین، در تحلیل منابع، بیش‌تر بر عناصر قابل‌استفاده در تبیین قواعد حاکم بر عقود معیوب تکیه شده است.

۴. یافته‌ها

۴-۱. انواع بطلان

در ادبیات حقوقی، بطلان عقد دارای تقسیم‌بندی‌های مختلفی است، که عمدتاً در دو رویکرد کلی، یعنی نظریه قدیم و نظریه جدید قابل بررسی می‌باشد:

۴-۱-۱. نظریه قدیم

براساس نظریه قدیم، بطلان به سه قسم تقسیم می‌شود: عدم وجود، بطلان مطلق و بطلان نسبی.

الف. عدم وجود / Inexistence

در این دیدگاه، هرگاه یکی از ارکان اساسی عقد شامل رضا، موضوع یا سبب وجود نداشته باشد، عقد اساساً معدوم تلقی می‌شود. برای مثال، در صورتی که یکی از طرفین فاقد اهلیت باشد، مانند صغیر غیرممیز یا مجنون، یا عقد فاقد موضوع معتبر باشد، اساساً عقدی شکل نگرفته است (کاتوزیان، ۱۳۸۳: ۱۱۸/۲).

ب. بطلان مطلق / *Nullité absolue*

ناظر به حالتی است که عقد از ارکان اصلی برخوردار است، اما یکی از شرایط اساسی صحت را فاقد می‌باشد. برای نمونه، اگر موضوع عقد موجود باشد، اما قابل تعیین نباشد، یا سبب عقد مخالف نظم عمومی و اخلاق حسنه باشد، عقد باطل مطلق محسوب می‌گردد (شهیدی، ۱۳۸۶: ۹۵).

ج. بطلان نسبی / *Nullité relative*

درحالتی مطرح می‌شود که ارکان عقد موجود است، اما رضای یکی از طرفین معیوب باشد؛ مانند اشتباه، اکراه، تدلیس یا صدور عقد از سوی صغیر ممیز. در این موارد، عقد نسبت به ذی‌نفع قابل ابطال بوده و حالت تزلزل دارد (کاتوزیان، ۱۳۸۳: ۱۲۱).

۴-۱-۲. نظریه جدید

در نظریه جدید، تفکیک میان «عدم وجود» و «بطلان مطلق» کنار گذاشته شده و بطلان در دو قسم کلی، یعنی مطلق و نسبی خلاصه می‌شود، که از نظر منطقی منسجم‌تر تلقی می‌گردد.

الف. بطلان مطلق

عبارت است از حالتی که عمل حقوقی برخلاف قانون یا نظم عمومی بوده و فاقد هرگونه اثر حقوقی است. برای مثال، عقد صادره از مجنون یا معاملیه‌ای که موضوع آن فاقد مشروعیت است، در این دسته قرار می‌گیرد و قابلیت اصلاح یا تنفیذ را ندارد (کاتوزیان، ۱۳۸۳: ۱۲۳).

ب. بطلان نسبی

حالتی است که در آن عقد با وجود تحقق ظاهری، به دلیل نقص در اراده یا اهلیت یکی از طرفین، در وضعیت تزلزل قرار دارد و فقط ذی‌نفع حق ابطال آن را دارد. در این حالت، عقد تا زمان اعمال حق ابطال، آثار حقوقی خود را حفظ می‌کند و در صورت عدم استفاده از حق، معتبر باقی می‌ماند (شهیدی، ۱۳۸۶: ۹۷).

در نظام حقوق افغانستان که مبتنی بر فقه حنفی است، تقسیم‌بندی بطلان به سبک حقوق فرانسه به صورت گسترده پذیرفته نشده است. در عوض، نظام حقوقی بیشتر بر تفکیک میان «عقد باطل»، «عقد فاسد» و «عقد موقوف» تمرکز دارد. بر این اساس، بسیاری از مصادیق بطلان نسبی در حقوق مدرن، در فقه حنفی در قالب عقد موقوف یا فاسد تحلیل می‌گردد و نه به‌عنوان یک نهاد مستقل (سنه‌وری، ۱۹۹۱ م: ۴/۱۳۲).

۴-۲. مراتب بطلان

در این پژوهش، بطلان عقد به عنوان یکی از ضمانت اجرای عدم اعتبار عقد مورد بررسی قرار گرفته است و منظور از «مراتب بطلان»، بررسی درجات و وضعیت های متفاوت تأثیر عدم اعتبار بر عقد و آثار حقوقی مترتب بر آن است. بر این اساس، بررسی فساد و عدم نفوذ در این بخش به معنای تلقی آن ها به عنوان اقسام یا مراتب اصطلاحی بطلان نیست؛ بل که این مفاهیم برای تبیین مرزهای بطلان، تمایز وضعیت های مختلف عقد و روشن ساختن میزان تأثیر هر وضعیت بر اعتبار و آثار عقد مورد توجه قرار گرفته اند.

در میان فقیهان اسلامی در خصوص وجود مراتب برای بطلان اختلاف نظر وجود دارد. جمهور فقیهان قائل به این هستند که بطلان دارای مراتب نیست و عمل حقوقی یا صحیح است یا باطل، بدون آن که حالت میانی برای آن تصور شود (زحیلی، ۱۹۹۷ م: ۴/ ۲۸۶). در مقابل، فقیهان مذهب حنفی نظام متفاوتی را ارائه نموده اند. براساس دیدگاه آنان، عقود از حیث صحت و اعتبار به دو دسته کلی «صحیح» و «غیر صحیح» تقسیم می شوند و عقد غیر صحیح خود به دو نوع «باطل» و «فاسد» قابل تفکیک است (کاسانی، ۱۴۲۱: ۵/ ۱۵۰). از منظر فقه حنفی، عقد باطل زمانی تحقق می یابد که یکی از ارکان اساسی عقد یا شرایط انعقاد آن مفقود باشد؛ مانند فقدان رضا از سوی مجنون یا صغیر غیرممیز، یا فقدان محل مشروع در عقد، نظیر معامله بر میده یا اموال عمومی (مرغینانی، ۱۹۳۶ م: ۳/ ۵۲). در این موارد، عقد اساساً منعقد نشده و هیچ اثر حقوقی بر آن مترتب نمی گردد.

در مقابل، مفهوم «عقد فاسد» در فقه حنفی به حالتی اطلاق می شود که ارکان عقد موجود است، اما خللی در برخی شروط یا اوصاف آن وجود دارد که مانع صحت کامل عقد می شود. این دیدگاه در مقایسه با حقوق موضوعه، به ویژه نظریه بطلان نسبی در حقوق فرانسه و مصر، قابل مقایسه دانسته شده است؛ زیرا در هر دو نظام، برخی از قراردادهای معیوب در وضعیت قابل اصلاح یا وابسته به اراده ذی نفع قرار می گیرند (شهیدی، ۱۳۸۶: ۱۰۳).

در حقوق تطبیقی، به ویژه قانون مدنی مصر، برخی موارد مانند اشتباه، اکراه، تدلیس و بیع مال غیر، در زمره بطلان نسبی قرار گرفته اند (قانون مدنی مصر، ۱۹۴۸، مواد ۱۲۰ تا ۱۲۹)؛ در حالی که در فقه حنفی، این موارد به صورت یک سان در قالب بطلان نسبی تحلیل نمی شوند؛ بل که بسته به ماهیت هر مورد، یا در قالب عقد موقوف و یا در قالب عقد فاسد بررسی می گردند. برای مثال، بیع مال غیر در صورت عدم اجازه مالک، عقدی موقوف محسوب می شود (کاسانی، ۱۴۲۱: ۵/ ۱۶۲). از این منظر، تفاوت اساسی میان فقه حنفی و نظام های حقوقی مبتنی بر بطلان نسبی در این است که فقه حنفی به جای پذیرش یک مفهوم واحد برای بطلان نسبی، آن را میان سه نهاد «باطل»،

«فاسد» و «موقوف» تقسیم می‌نماید. لذا، بسیاری از مواردی که در حقوق مدرن تحت عنوان بطلان نسبی شناخته می‌شوند، در فقه حنفی در قالب‌های متفاوت حقوقی تحلیل می‌گردند؛ بنابراین، در نظام حقوقی افغانستان، مراتب بطلان به صورت تفکیک شده میان بطلان و فساد پذیرفته شده و هر یک دارای آثار حقوقی مستقل در رسیده‌گی‌های قضایی می‌باشند.

۴-۳. آثار بطلان

پس از آن که مفهوم عقد باطل و مبانی فقهی و حقوقی آن تبیین شد، بررسی آثار مترتب بر این نوع عقد اهمیت می‌یابد؛ زیرا هدف نهایی از تحلیل بطلان، صرفاً اثبات بی‌اعتباری عقد نیست، بل که روشن ساختن وضعیت حقوقی روابط طرفین پس از وقوع عقد نیز هست. در این زمینه، ماده ۳۷۰ مجلة الأحکام العدلیه نقطه آغاز مناسبی برای بحث به شمار می‌رود، زیرا دلالت آن بر این معناست که عقد باطل، به اعتبار فقدان شرایط یا ارکان لازم، از حیث اصل ایجاد اثر حقوقی معتبر، فاقد نفوذ است. بر پایه این قاعده، عقد باطل در حالت عادی نه موجب انتقال مالکیت می‌شود، نه تعهد الزام‌آور پدید می‌آورد، و نه به مثابه عقد صحیح می‌تواند مبنای مطالبه آثار متعارف قرارداد قرار گیرد (علی داود، ۲۰۱۱م: ۴۲۴-۴۲۵)؛ از همین رو، با وجود این، تحلیل آثار عقد باطل در نظام حقوقی افغانستان مبتنی بر مجله، به این نتیجه می‌رسد که بطلان همیشه به یک نتیجه واحد و ساده منتهی نمی‌شود. گاه عقد باطل در مرحله اجرا واقع شده و آثار مادی یا عملی در پی دارد؛ گاه معقود علیه پیش از استرداد یا رسیده‌گی قضایی هلاک می‌شود و مسأله ضمان و جبران مطرح می‌گردد؛ گاه یکی از طرفین پس از وقوع عقد، اجازه یا تنفیذ می‌دهد که این امر ممکن است در برخی فروض، وضعیت حقوقی عمل را دگرگون سازد؛ و گاه نیز ماهیت عقد به گونه‌یی است که می‌توان آن را در قالب عقد دیگری تحلیل کرد (سنه‌وری، ۱۹۹۸م: ۴/۱۳۴)؛ بنابراین، برای فهم درست آثار عقد باطل، باید میان اصل بطلان و فروض استثنایی یا آثار تبعی آن تفکیک کرد و هر یک از این حالات را جداگانه، با استناد به مواد مربوط در مجله و قواعد فقهی ناظر بر معاملات، بررسی نمود. چنین روی‌کردی امکان می‌دهد که بحث آثار عقد باطل از سطح یک حکم کلی فراتر رفته و به تحلیل دقیق و منظم حقوقی و فقهی نزدیک شود.

۴-۳-۱. اثر عقد باطل در صورت اجرای آن

هرگاه عقد باطل اجرا شده باشد و قبض و اقباض در آن صورت گرفته باشد، وضعیت حقوقی طرفین تابع قاعده رد عوضین است. در این حالت، هیچ‌یک از طرفین مالکیت مشروع بر عوضین را پیدا نمی‌کند و مال باید به مالک اصلی بازگردانده شود (کاسانی، ۱۴۲۱: ۵/۱۷۸)؛ زیرا عقد باطل از نظر

شرع وجود اعتباری ندارد و هیچ اثر حقوقی بر آن مترتب نمی‌شود، هیچ‌یک از دو طرف عقد حق ندارد طرف دیگر را به اجرای آن ملزم سازد. با این حال، اگر یکی از طرفین با اراده و اختیار خود عقد را اجرا کند، خواه از بطلان عقد آگاه باشد یا از آن بی‌اطلاع، حق خواهد داشت آن چه را که در اجرای عقد تسلیم کرده است، مسترد نماید. برای مثال، در بیع باطل، خریدار حق ندارد فروشنده را به تسلیم مبیع اجبار کند و فروشنده نیز حق ندارد خریدار را به پرداخت ثمن ملزم سازد. با وجود این، اگر فروشنده با اختیار خود مبیع را به خریدار تسلیم کند، یا خریدار با میل خود ثمن را به فروشنده بپردازد، فروشنده حق دارد مبیع را بازپس گیرد و خریدار نیز حق دارد ثمن پرداختی را مسترد نماید؛ همچنین، اگر خریدار در نتیجه یک بیع باطل، مبیع را تحویل گرفته و سپس آن را، مثلاً از طریق بیع، به شخص دیگری منتقل کند، این تصرف مانع از آن نخواهد بود که فروشنده مبیع را از ید خریدار دوم بازپس گیرد؛ زیرا بیع باطل موجب انتقال مالکیت به خریدار نخست نشده است؛ بنابراین، وی مالی را که مالک آن نبوده به فروش رسانده است. از این رو، معامله‌یی که خریدار نسبت به آن مال انجام داده، عقدی موقوف است و نفوذ آن منوط به اجازه مالک اصلی، یعنی فروشنده، خواهد بود. اگر مالک آن را اجازه نکند، آن معامله نافذ نخواهد شد و فروشنده حق استرداد مبیع را خواهد داشت؛ چنان‌که پیش‌تر نیز بیان شد (سنه‌وری، ۱۹۹۸ م: ۴/۱۳۳-۱۳۴).

در فتاوی خانیه هامش فتاوی هندیه نیز آمده است: «بیع کودک غیرممیز و شخص مجنون باطل است. بیع باطل، حتا اگر قبض نیز به آن متصل شود، موجب انتقال مالکیت نمی‌شود؛ بنابراین، اگر مبیع برده‌ای باشد و خریدار او را آزاد کند، آزادی او نافذ نخواهد بود؛ همچنین، اگر کسی "ام ولد" را بفروشد و آن را به خریدار تسلیم کند، خریدار مالک آن نمی‌شود...» (نظام‌الشیخ، ۱۹۹۱ م: ۲/۱۳۳).

۴-۳-۲. اثر اجازه بر عقد باطل

عقد باطل به دلیل فقدان ارکان اساسی، قابلیت تنفیذ یا اصلاح از طریق اجازه بعدی را ندارد؛ زیرا اثر اجازه تنها زمانی مطرح می‌شود که عقد از آغاز به گونه‌یی منعقد شده باشد که قابلیت نفوذ داشته باشد، که با اجازه نافذ شود (سنه‌وری، ۱۹۹۸ م: ۴/۱۳۵)؛ مانند عقد موقوف که هرچند نفوذ آن متوقف بر رضایت صاحب حق است، اما اصل انعقاد آن محقق شده است. در مقابل، عقد باطل از همان ابتدا فاقد اعتبار شرعی است زیرا معدوم است، و معدوم قابل احیا نمی‌باشد (مرغینانی، ۱۹۳۶: ۳/۶۰). برای نمونه، اگر شخصی چیزی را بفروشد که حرمت شرعی دارد، مانند فروش خون یا شراب، یا مالی را معامله کند که اصولاً قابل تسلیم نیست، این معامله در فقه حنفی باطل شمرده می‌شود. در چنین حالتی، حتا اگر مالک بعداً رضایت بدهد، این رضایت عقد را صحیح نمی‌کند؛ زیرا اجازه فقط در جایی اثر دارد که عقد موجود، هرچند ناقص، قابلیت نفوذ داشته باشد؛ بنابراین، در عقد باطل، اجازه بعدی اثر حقوقی ندارد و بطلان هم‌چنان باقی می‌ماند (علی داود، ۲۰۱۱: ۴۲۴).

۴-۳-۳. تمسک به بطلان

یکی از آثار مهم بطلان، حق استناد به آن توسط اشخاص ذی‌نفع است. هر شخصی که از صحت یا بطلان عقد متأثر می‌شود، می‌تواند به بطلان آن تمسک جوید (کاتوزیان، ۱۳۸۳: ۱۴۵/۲). مثلاً اگر بائع مبیع را قبلاً تسلیم کرده باشد، حق دارد آن را مسترد نماید و این حق از طریق تمسک به بطلان عقد اعمال می‌شود. همچنین، خریدار نیز ملزم به پرداخت ثمن نیست و اگر ثمن را پرداخته باشد، می‌تواند آن را بازپس گیرد و این نیز از آثار تمسک به بطلان عقد است؛ همچنین، شفیع در بیع باطل حق اخذ به شفعه ندارد؛ زیرا فروشنده می‌تواند برای جلوگیری از اعمال حق شفعه، به بطلان عقد بیع استناد کند. در این‌جا هرچند تمسک‌کننده به بطلان یکی از طرفین عقد است، اما استناد او به بطلان در برابر شخص ثالث (شفیع) صورت می‌گیرد، نه در برابر طرف دیگر عقد. به همین ترتیب، مرتهن نیز می‌تواند به بطلان بیعی که راهن نسبت به عین مرهونه منعقد کرده است، استناد کند. همچنین مستأجر حق دارد به بطلان بیعی که موجر نسبت به عین مورد اجاره انجام داده است، تمسک جوید؛ بنابراین، هم مرتهن و هم مستأجر به دلیل داشتن منفعت حقوقی، می‌توانند به بطلان بیع باطل استناد نمایند. افزون بر این، اگر شخصی که بیع باطل را منعقد کرده است فوت کند، عین مورد معامله به‌عنوان بخشی از ترکه او محسوب می‌شود و ورثه وی نیز، به دلیل آن‌که در این امر دارای منفعت حقوقی هستند، حق خواهند داشت به بطلان آن بیع تمسک کنند (سنه‌وری، ۱۹۹۸م: ۱۳۵/۴).

۴-۳-۴. عقد باطل به‌عنوان واقعه حقوقی

هرچند عقد باطل از نظر شرعی هیچ وجودی ندارد، اما از نظر خارجی و واقعی دارای وجود است؛ بنابراین، اگرچه به‌عنوان یک تصرف شرعی هیچ اثری ایجاد نمی‌کند، ممکن است به‌عنوان یک واقعه مادی منشأ برخی آثار گردد که با بیان مثال‌های از بیع و نکاح موضوع را روشن می‌سازیم: فرض کنیم در یک عقد بیع باطل، فروشنده مال مورد معامله را به خریدار تسلیم کرده باشد. همان‌گونه که پیش‌تر بیان شد، بیع باطل از حیث تصرف شرعی هیچ اثری ندارد؛ بنابراین، مالکیت مبیع به خریدار منتقل نمی‌شود. سوالی در که زمینه مطرح می‌شود اگر مبیع در دست خریدار تلف گردد آیا ید مشتری ید امانی است یا ید ضمانتی؟ در این مورد در فقه حنفی دو دیدگاه وجود دارد: دیدگاه نخست منسوب به امام ابوحنیفه (رح) است، ایشان توجه به این می‌کنند که تسلیم مبیع با اذن فروشنده انجام شده است؛ بنابراین، ید خریدار را ید امانت می‌داند و برای همراه‌بودن تسلیم با عقد باطل هیچ اثری قائل نیست. در نتیجه، اگر مبیع تلف شود، تلف بر عهده فروشنده خواهد بود؛ اما دیدگاه دوم منسوب به امام ابویوسف و امام محمد (رحمهما) است که می‌گویند همراه‌بودن تسلیم با عقد باطل _ باین تحلیل که عقد باطل هرچند تصرف شرعی نیست، اما یک واقعه مادی است _ اثر

حقوقی قائل می‌شود. بر اساس این نظر، تسلیم به منظور تأمین منفعت خریدار صورت گرفته است؛ ازاین‌رو، ید خریدار ید ضمان محسوب می‌شود و در نتیجه، تلف مبیع بر عهده او خواهد بود، نه بر عهده فروشنده. این حکم را به سوم شراء (قبض مال به منظور بررسی و تصمیم برای خرید) قیاس کرده‌اند؛ زیرا در سوم شراء نیز شخص مال را برای تحقق منفعت خود در اختیار می‌گیرد، ازاین‌رو، تلف آن بر عهده اوست (سنه‌وری، ۱۹۹۸م: ۴/۱۳۶).

در بدائع الصنائع در بیان این معنا آمده است: اگر کسی مالی را در برابر چیزی که مالیت ندارد بفروشد، به‌گونه‌ای که بیع باطل گردد، سپس خریدار با اجازه فروشنده مال را قبض کند، آیا آن مال در دست او مضمون است یا امانت؟ مشایخ در این مسأله اختلاف کرده‌اند؛ برخی گفته‌اند: امانت است؛ زیرا مالی است که شخص آن را با اجازه مالک و در قالب عقدی که تنها صورت دارد نه حقیقت، قبض کرده است. از آن‌جا که چنین عقدی در حکم معدوم است، تنها اذن در قبض باقی می‌ماند. گروهی دیگر گفته‌اند: مضمون است؛ زیرا مالی که براساس این بیع قبض شده، نمی‌تواند از مالی که در سوم شراء قبض شده، وضعیت ضعیف‌تری داشته باشد؛ و چون مال مقبوض در سوم شراء مضمون است، پس در اینجا به طریق اولی مضمون خواهد بود (کاسانی، ۱۴۲۱: ۵/۳۰۵). در نکاح باطل، آثار اصلی مانند توارث و نفقه وجود ندارد، اما برخی آثار فرعی مانند وجوب عده در موارد خاص، ثبوت نسب در صورت وجود شرایط، و وجوب مهر در صورت نزدیکی قابل تصور است (سنه‌وری، ۱۹۹۸م: ۴/۱۳۸).

۴-۳-۵. تجزیه عقد باطل

در صورتی که عقد قابل تجزیه باشد و تنها بخشی از آن دارای بطلان باشد، قسمت باطل از عقد جدا شده و بخش صحیح باقی می‌ماند (کاسانی، ۱۴۲۱: ۵/۱۸۲). در حقوق وضعی، هرگاه روشن شود بخشی از عقد، باطل یا قابل ابطال بوده و اراده طرفین به آن بخش تعلق نداشته است، عقد نسبت به همان قسمت تجزیه می‌شود؛ لذا، ملاک اصلی قصد و اراده متعاقدين است (سنه‌وری، ۱۹۹۸م: ۴/۱۴۲)؛ اما در فقه حنفی، تجزیه عقد بر مبنای عینی و موضوعی استوار است، نه بر مبنای ذهنی و شخصی. بدین معنا که بیع از آغاز نسبت به بخشی از ثمن صحیح نیست، ولی ممکن است بقای آن نسبت به بخشی از ثمن جایز باشد (کاسانی، ۱۴۲۱: ۵/۱۸۳)؛ بنابراین، اگر بیع در یک بخش نافذ و در بخش دیگر موقوف باشد، تمام بیع در ابتدا منعقد می‌شود؛ زیرا عقد در هر دو بخش تحقق یافته است. سپس اگر بخش موقوف به سبب عدم اجازه نافذ نشود، آن بخش از بین می‌رود و بخش نافذ در برابر سهم متناظر خود از ثمن باقی می‌ماند. این امر جایز است؛ زیرا بقای بیع نسبت به بخشی از ثمن _ همان‌گونه که پیش‌تر بیان شد _ در فقه حنفی پذیرفته شده است. در این نظر، سه امام

(ابوحنیفه، ابویوسف و محمد) با یک‌دیگر هم‌عقیده‌اند؛ اما زُفر با آنان مخالفت کرده و معتقد است که تجزیه عقد در هیچ حالتی جایز نیست؛ زیرا عقد بر مجموع مورد معامله واقع شده است و آنچه بر مجموع واقع شود، قابل تجزیه نیست؛ اما اگر بیع در یک بخش صحیح و در بخش دیگری باطل باشد، تنها بخش صحیح وارد قلمرو عقد نمی‌شود، بل که بخش باطل اساساً از آغاز منعقد نشده است. در نتیجه، باقی ماندن بخش صحیح به تنهایی و در برابر سهمی از ثمن که از ابتدا تعیین شود، جایز نیست؛ از این رو، هر دو بخش، یعنی بخش صحیح و بخش باطل، با هم ساقط می‌شوند و عقد تجزیه نمی‌شود؛ بدین معنا که بخش صحیح باقی بماند و تنها بخش باطل از میان برود؛ و از این مطلب، نزد «صاحبین» (امام ابویوسف و امام محمد)، نتیجه گرفته می‌شود که اگر از همان آغاز، سهم هر بخش از ثمن به‌طور مستقل تعیین شده باشد، در این صورت معامله در حکم دو معامله مستقل خواهد بود که تجزیه در آن‌ها جایز است؛ بنابراین، یکی از آن دو صحیح و دیگری باطل خواهد بود. در این حالت اخیر، به نظر صاحبین، عقد قابل انتقاص (تجزیه) است؛ بدین صورت که بخش صحیح عقد باقی می‌ماند (زیلعی، بی تا: ۴/ ۶۰-۶۱). علت آن این است که این بخش، از ابتدا بیعی در برابر سهمی از ثمن نبوده است، بل که در حقیقت، از همان آغاز، بیعی مستقل در برابر ثمن معین خود بوده است؛ زیرا ثمن این بخش صحیح، از ابتدا به‌طور مستقل تعیین و مشخص شده است (سنه‌وری، ۱۹۹۸م: ۴/ ۱۴۲-۱۴۳).

۴-۳-۶. تبدیل عقد باطل

یکی از آثار مهم و پیش‌رفته در نظریه حقوقی، امکان تبدیل عقد باطل به عقد صحیح است، که در حقوق تطبیقی، به‌ویژه حقوق آلمان، تحت عنوان Umdeutung شناخته می‌شود و در ماده ۱۴۰ قانون مدنی آلمان نیز مورد پذیرش قرار گرفته است. براساس این نظریه، هرگاه عمل حقوقی باطل واجد ارکان و شرایط اساسی عمل حقوقی دیگری باشد، می‌تواند به آن عمل حقوقی صحیح تبدیل گردد، مشروط بر آن‌که اراده احتمالی طرفین نیز بر چنین نتیجه‌ی دلالت داشته باشد (Larenz, (Allgemeiner Teil des BGB).

در فقه حنفی، هرچند نظریه‌ی مستقل با عنوان «تبدیل عقد باطل به عقد صحیح» به معنای مصطلح آن در حقوق تطبیقی مطرح نشده است، اما در برخی فروع فقهی می‌توان مبانی و جلوه‌هایی نزدیک به این اندیشه را مشاهده کرد. فقیهان حنفی در مواردی که یک تصرف حقوقی قابلیت انطباق با عنوان شرعی صحیح را داشته باشد، با تکیه بر قواعدی هم‌چون «العبرة فی العقود للمقاصد والمعانی لا للألفاظ والمبانی» و «إعمال الکلام أولى من إهماله»، تا حد امکان از بی‌اثر دانستن کامل تصرف اجتناب نموده و آن را بر معنای صحیح و معتبر حمل می‌کنند (مجله الأحکام العدلیة، مواد ۳ و

۶۰). از جمله نمونه‌های قابل استناد در این زمینه، آن است که ابن نجیم در البحر الرائق شرح کنز الدقائق در بحث اجاره، عبارت «أعرتك هذه الدار شهراً بكذا، وكل شهر بكذا» را نقل می‌کند. با آن که عاریه در فقه حنفی به «تملیک منفعت بدون عوض» تعریف شده است، تعیین اجرت با ماهیت عاریه سازگار نیست. از این رو، فقیهان حنفی این تصرف را بر عقد اجاره حمل کرده و آثار اجاره را بر آن مترتب می‌سازند؛ زیرا معیار اعتبار، حقیقت و مقصود عقد است، نه صرف عنوان و الفاظ به کاررفته. این نمونه نشان می‌دهد که هرگاه مفاد یک عمل حقوقی، با وجود بطلان یا عدم انطباق عنوان انتخاب شده، واجد ارکان عقد صحیح دیگری باشد، فقه حنفی در راستای حفظ آثار حقوقی و جلوگیری از بی‌اثر شدن تصرف، آن را بر نزدیک‌ترین عنوان صحیح حمل می‌کند. هرچند این روی‌کرد به صورت نظریه‌ی مستقل تحت عنوان «تبدیل عقد» تدوین نشده است، اما می‌توان آن را از مهم‌ترین مبانی فقهی نزدیک به نظریه تبدیل در حقوق معاصر دانست (ابن نجیم، ۱۹۹۷: ۶/۲۳۱).

۵. مناقشه

یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که بطلان عقد در نظام حقوقی افغانستان دارای ساختاری متمایز است که برای شناخت آن، تفکیک میان عقد باطل و سایر وضعیت‌های حقوقی عقد ضروری است. این یافته با دیدگاه دکتر عصمت‌الله محمدی در تفکیک عقد باطل از عقد فاسد (محمدی، ۱۴۰۰: ۴۶) و با تحلیل بشیراحمد خالقیار در خصوص تفاوت عقد باطل و فاسد (خالقیار، ۱۳۹۱: ۵۸-۶۰) هم‌خوانی دارد. نظام‌الدین عبدالله نیز عقد باطل را در چارچوب حقوق قراردادهای مورد بررسی قرار داده است (عبدالله، ۱۴۰۳: ۱۸۸). با وجود این، آثار یادشده عمدتاً به تبیین مفهوم و تفکیک عقد باطل پرداخته‌اند؛ درحالی که یافته پژوهش حاضر نشان می‌دهد که برای شناخت جای‌گاه عقد باطل در نظام حقوقی افغانستان، باید مفهوم بطلان، وضعیت‌های نزدیک به آن و آثار حقوقی ناشی از آن در ارتباط با یک‌دیگر بررسی شوند.

از سوی دیگر، بررسی منابع مبنایی نظام حقوقی افغانستان نشان می‌دهد که میان بطلان، فساد و عدم نفوذ نمی‌توان صرفاً براساس تقسیم‌بندی‌های حقوقی سایر نظام‌ها داوری کرد. تفکیک این وضعیت‌ها در حقوق افغانستان، بر مبنای ماهیت نقص وارد بر عقد و اثر حقوقی آن صورت می‌گیرد. در همین چارچوب، زحیلی فساد را وضعیت میانه میان بطلان و صحت دانسته و بطلان نسبی را نیز تنها در برخی موارد با عقد موقوف قابل مقایسه می‌داند (زحیلی، الفقه الإسلامی وأدلته، ۴/۳۰۸۹)؛ بنابراین، یافته پژوهش تأکید می‌کند که مفاهیم حقوق تطبیقی باید صرفاً به عنوان ابزار مقایسه استفاده شوند و نباید به عنوان تقسیم‌بندی حاکم بر ساختار حقوقی افغانستان تلقی گردند.

در خصوص آثار بطلان نیز یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که بطلان عقد، اصل بر بی‌اعتباری عقد و عدم ترتب آثار عقد صحیح است؛ اما این امر به معنای نادیده‌گرفتن تمام نتایج حقوقی ناشی از وقوع آن نیست. بررسی منابع نشان می‌دهد که بسته به موضوع و وضعیت عقد، مسائلی مانند عدم تأثیر اجازه لاحق، تجزیه عقد در موارد قابل تفکیک و ترتب برخی آثار تبعی، احکام متفاوتی پیدا می‌کند (کاسانی، ۱۴۲۱ق: ۵/ ۱۸۲-۱۸۳؛ سنه‌وری، ۱۹۹۸م: ۴/ ۱۴۲-۱۴۳). از این جهت، تحلیل بطلان در نظام حقوقی افغانستان باید میان «اعتبار عقد» و «آثار حقوقی ناشی از وضعیت ایجادشده» تفکیک قائل شود.

برآیند مقایسه یافته‌های پژوهش با مطالعات پیشین آن است که نقطه توافق، پذیرش اصل تمایز میان عقد باطل و سایر وضعیت‌های قراردادی است؛ اما نقطه تفاوت پژوهش حاضر در آن است که این تمایزها را در چارچوب ساختار حقوقی افغانستان و در پیوند با آثار بطلان تحلیل کرده است؛ بنابراین، نوآوری پژوهش نه در طرح اصل مفهوم عقد باطل، بل که در ارائه تصویری منسجم از جای‌گاه، حدود مفهومی و آثار بطلان عقد در نظام حقوقی افغانستان است. فقه حنفی در این تحلیل، مبنای استنباط و تبیین برخی قواعد است و نه موضوع مستقل پژوهش.

۶. نتیجه‌گیری و پیشنهادها

۶-۱. نتیجه‌گیری

یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که بطلان عقد در نظام حقوقی افغانستان، در کنار عقد فاسد و عقد موقوف (غیرنافذ)، یکی از وضعیت‌های حقوقی قراردادهای معیوب را تشکیل می‌دهد. تفاوت این وضعیت‌ها ناشی از تفاوت در نوع و میزان نقص وارد بر عقد است و هر نقصی الزاماً به بطلان کامل عقد منتهی نمی‌شود. از این‌رو، تفکیک میان بطلان، فساد و عدم نفوذ، برای تشخیص وضعیت حقوقی قرارداد و تعیین حکم مربوط به آن ضروری است.

پژوهش هم‌چنین نشان داد که عقد باطل، فاقد آثار عقد صحیح است و اجازه لاحق نیز اصولاً موجب تصحیح آن نمی‌شود؛ با این حال، بطلان عقد به معنای فقدان مطلق هرگونه نتیجه حقوقی نیست؛ زیرا در برخی فروض، وضعیت ایجادشده می‌تواند منشأ آثار تبعی یا نتایج حقوقی خاص باشد. هم‌چنین، در صورت قابلیت تفکیک اجزای عقد، تجزیه آن و در موارد واجد شرایط، تبدیل آن به عنوان حقوقی دیگر، از جمله موضوعاتی است که در تعیین آثار عقد باطل اهمیت دارد.

از مهم‌ترین یافته‌های پژوهش آن است که ساختار بطلان عقد را نمی‌توان صرفاً با اعلام بی‌اعتباری عقد توضیح داد، بل که باید وضعیت حقوقی عقد، عدم ترتب آثار عقد صحیح، عدم تأثیر اجازه لاحق، امکان تجزیه در موارد قابل تفکیک و امکان تبدیل عقد در فروض واجد شرایط را در

ارتباط با یک‌دیگر مورد توجه قرار داد. براین اساس، بطلان در نظام حقوقی افغانستان دارای آثار و حدود مشخصی است که شناخت آن‌ها در تشخیص سرنوشت قراردادهای معیوب نقش اساسی دارد. در مجموع، پژوهش به این نتیجه رسیده است که تحلیل بطلان عقد در نظام حقوقی افغانستان، مستلزم توجه هم‌زمان به مفهوم بطلان، تمایز آن از وضعیت‌های نزدیک و آثار حقوقی مترتب بر آن است. این روی‌کرد، امکان تبیین منسجم‌تر ساختار بطلان و تعیین دقیق‌تر پیامدهای حقوقی قراردادهای باطل را در چارچوب نظام حقوقی افغانستان فراهم می‌سازد.

۶-۲. پیش‌نهادهای

الف. کاربردی

۱. با توجه به تفاوت آثار حقوقی عقد باطل، عقد فاسد و عقد موقوف در نظام حقوقی افغانستان، پیش‌نهاد می‌شود محاکم، داوران و میانجی‌ها در رسیده‌گی به اختلافات ناشی از معاملات، پیش از تعیین آثار حقوقی یا اتخاذ تصمیم، توصیف حقوقی ماهیت نقص موجود در عقد را با دقت انجام دهند تا مشخص گردد که مورد از مصادیق بطلان، فساد یا وقف (عدم نفوذ) است. این روی‌کرد، زمینه اعمال صحیح احکام هر یک از این نهادها را فراهم ساخته و از خلط مفاهیم و تحمیل آثار حقوقی نامتناسب بر قراردادهای جلوگیری می‌کند؛
۲. با توجه به این که فقه حنفی در موارد مقتضی، امکان تجزیه یا حمل عقد باطل بر عنوان حقوقی صحیح را در چارچوب ضوابط شرعی به رسمیت می‌شناسد، پیش‌نهاد می‌شود در تنظیم و ارزیابی قراردادهای، پیش از حکم به بی‌اعتباری کامل عقد، قابلیت تجزیه یا تبدیل آن نیز مورد بررسی قرار گیرد. این روی‌کرد می‌تواند، ضمن حفظ بخش‌های مشروع و معتبر قرارداد، از بطلان غیرضروری معاملات و تضییع حقوق طرفین تا حد امکان جلوگیری کند.

ب. پژوهشی: بررسی مستقل و تطبیقی جای‌گاه عقد موقوف، امکان تجزیه و تبدیل عقد باطل، و نیز آثار حقوقی عقد باطل به‌عنوان واقعه حقوقی در نظام حقوقی افغانستان می‌تواند در تحقیقات بعدی دنبال شود. همچنین، مطالعه رویه محاکم افغانستان در برخورد با قراردادهای معیوب، به روشن‌تر شدن مرز میان بطلان، فساد و عدم نفوذ و تقویت انسجام در تحلیل‌های حقوقی کمک خواهد کرد.

تضاد منافع

نویسنده اعلام می‌دارد، که هیچ‌گونه تضاد منافی در رابطه به موضوع این تحقیق وجود ندارد و نخواهد داشت.

ORCID

Khalil Ahmad Fazl

<https://orcid.org/0009-0003-3264-963X>

منابع

۱. ابن نجیم، زین الدین بن ابراهیم بن محمد. (۱۹۹۷م). **البحر الرائق شرح كنز الدقائق**. بیروت: دارالکتب العلمیه.
۲. ابن الهمام، کمال الدین محمد بن عبدالواحد الحنفی. (۱۹۸۴م). **شرح فتح القدير**. ج ششم. بیروت: داراحیاء التراث العربی.
۳. باز، رستم باشا. (۱۹۸۶م). **شرح مجله الاحکام العدلیه**، بیروت: مطبعه ادبیه.
۴. خالقیار، بشیراحمد. (۱۳۹۱). **قواعد عمومی عقود و قراردادها**، کابل: انتشارات سعید.
۵. زحیلی، وهبه. (۱۹۹۷م). **الفقه الاسلامی وادلتہ**، ج ۵، ۶، ۷، ۸، دمشق: دار الفکر.
۶. زیلعی، عثمان بن علی بن محجن الباری. (بی تا). **تبیین الحقائق شرح كنز الدقائق**. ج ۶، بیروت: دارالکتب الإسلامیه.
۷. سنهوری، عبدالرزاق احمد. (۱۹۹۸م). **مصادرالحق فی الفقه الاسلامی**، بیروت: دارالفکر.
۸. شهیدی، مهدی. (۱۳۸۶). **حقوق مدنی، تشکیل قراردادها و تعهدات**، ج ششم. ج ۱. تهران: انتشارات مجد.
۹. عبدالله، نظام الدین. (۱۴۰۳). **شرح قانون مدنی جلد دوم - حقوق وجایب**. کابل: انتشارات سعید.
۱۰. عمید، حسن. (۱۳۶۲). **فرهنگ فارسی عمید**. ج هجدهم. تهران: انتشارات امیرکبیر.
۱۱. علی داود، احمد محمد. (۲۰۱۱م). **احکام العقد فی الفقه الاسلامی و القانون المدنی**، بیروت: دارالثقافه للنشر والتوزیع.
۱۲. کاتوزیان، دکتر ناصر. (۱۳۸۳). **حقوق مدنی، قواعد عمومی قراردادها**. ج ششم. ج ۱، تهران: ناشر شرکت سهامی انتشار با هم کاری بهمن برنا.
۱۳. کاسانی، امام علاء الدین ابی بکر بن مسعود. (۱۴۲۱ه ق). **بدایع الصنایع فی ترتیب الشرائع**، ج سوم، ج ششم، بیروت: دار الاحیاء التراث العربی.
۱۴. محمضانی، صبحی. (۱۳۵۸). **التزامات وعقود با مقایسه به قوانین جدید**. ترجمه محلاتی، جمال الدین، ج ۲/۱، تهران: انتشارات آبان.
۱۵. محمدی، عصمت الله. (۱۴۰۰). **حقوق وجایب ۱**، هرات: انتشارات قدس.
۱۶. مرغینانی، برهان الدین ابو الحسن علی بن ابوبکر بن عبدالجلیل، (۱۹۳۶م). **الهدایة شرح بداية المتدی**. القاهرة: مطبعة مصطفى البابي الحلبي واولاده.
۱۷. نظام، الشیخ و گروهی از فقهاء. (۱۹۹۱م). **فتاوی الهندیه فی مذهب الامام ابی حنفيه**، ج ۲، ج دوم. بیروت: دارالفکر.
۱۸. قانون مدنی مصر. مصوب ۱۹۴۸م.

References

1. Ali Dawud, Ahmad Muhammad. (2011). *Rulings on Contracts in Islamic Jurisprudence and Civil Law*. Beirut: Dar al-Thaqafah for Publishing and Distribution. [Arabic]
2. Abdullah, Nizam al-Din. (2024). *Commentary on the Civil Code, Vol. 2: Rights and Obligations*. Kabul: Saeed Publications. [Persian]
3. Al-Kasani, Imam 'Ala' al-Din Abu Bakr ibn Mas'ud. (2000). *Bada'i' al-Sana'i' fi Tartib al-Shara'i'*. 3rd ed., Vol. 6. Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi. [Arabic]
4. Al-Marghinani, Burhan al-Din Abu al-Hasan 'Ali ibn Abi Bakr ibn 'Abd al-Jalil. (1936). *Al-Hidayah: Commentary on Bidayat al-Mubtadi*. Cairo: Mustafa al-Babi al-Halabi and Sons Press. [Arabic]
5. Al-Sanhuri, 'Abd al-Razzaq Ahmad. (1998). *Sources of Rights in Islamic Jurisprudence*. Beirut: Dar al-Fikr. [Arabic]
6. Al-Zayla'i, 'Uthman ibn 'Ali ibn Muhjan al-Bara'i. (n.d.). *Tabyin al-Haqa'iq: Commentary on Kanz al-Daqa'iq*. Vol. 6. Beirut: Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [Arabic]
7. Al-Zuhayli, Wahbah. (1997). *Islamic Jurisprudence and Its Proofs*. Vols. 5–6, 4th ed. Damascus: Dar al-Fikr. [Arabic]
8. Amid, Hasan. (1983). *Amid Persian Dictionary*. 18th ed. Tehran: Amir Kabir Publications. [Persian]
9. Baz, Rustam Pasha. (1986). *Commentary on the Majalla al-Ahkam al-'Adliyyah*. Beirut: Al-Matba'ah al-Adabiyyah. [Arabic]
10. *Egyptian Civil Code*. Enacted in 1948. [Arabic]
11. *German Civil Code (BGB)*. Enacted in 1900. [German]
12. Ibn al-Humam, Kamal al-Din Muhammad ibn 'Abd al-Wahid al-Hanafi. (1984). *Sharh Fath al-Qadir*. Vol. 6. Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi. [Arabic]
13. Ibn Nujaym, Zayn al-Din ibn Ibrahim ibn Muhammad. (1997). *Al-Bahr al-Ra'iq: Commentary on Kanz al-Daqa'iq*. Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah. [Arabic]
14. Katouzian, Nasser. (2004). *Civil Law: General Principles of Contracts*. 6th ed., Vol. 1. Tehran: Enteshar Joint Stock Company, in cooperation with Bahman Barna. [Persian]
15. Khaliqyar, Bashir Ahmad. (2012). *General Principles of Contracts and Agreements*. Kabul: Saeed Publications. [Persian]
16. Mahmassani, Subhi. (1979). *Obligations and Contracts in Comparison with Modern Laws*. Translated by Jamal al-Din Mahallati. Vols. 1–2. Tehran: Aban Publications. [Persian]
17. Mohammadi, Esmatullah. (2021). *Rights and Obligations 1*. Herat: Quds Publications. [Persian]
18. Nizam, Shaykh, and a Group of Jurists. (1991). *Al-Fatawa al-Hindiyyah according to the School of Imam Abu Hanifah*. 2nd ed., Vol. 2. Beirut: Dar al-Fikr. [Arabic]
19. Shahidi, Mahdi. (2007). *Civil Law: Formation of Contracts and Obligations*. 6th ed., Vol. 1. Tehran: Majd Publications. [Persian]